

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО АНТИФАШИСТСЬКОГО КОМІТЕТУ (1942-1948 РОКИ)

У статті на підставі широкого кола джерел аналізується діяльність Єврейського антифашистського комітету в СРСР. Висвітлена репресивна політика тоталітарного режиму по відношенню до цієї національної організації

Ключові слова: антифашистський комітет, євреї, громадська діяльність, репресії

65 років тому, у листопаді 1948-го, ліквідували Єврейський антифашистський комітет (ЄАК) – першу офіційно санкціоновану позакласову громадську організацію, створену в 1942 році, що будувала свою діяльність на чисто національній основі. Ця акція стала частиною широкої політико-ідеологічної кампанії, започаткованої і контрольованої тодішнім політичним режимом.

24 серпня 1941 р. року в Москві організовано мітинг «представників єврейського народу», де виступили з промовами С. Міхоелс, І. Еренбург, Давид Бергельсон, Петро Капіца (єдиний не єврей, що приймав участь у діяльності комітету). Учасники мітингу закликали братів-євреїв у всьому світі прийти на допомогу Радянському Союзу. На заклик євреїв СРСР відгукнулися євреї, що проживали в західних країнах. Так, у США створили єврейську раду з надання допомоги Росії у війні на чолі з А. Ейнштейном. В Палестині засновано громадський комітет з надання допомоги СРСР у боротьбі проти фашизму, згодом відомий як «Ліга Ві».

На початку 1942 року органами НКВС утворена громадська організація Єврейський антифашистський комітет при Радінформбюро з представників єврейської інтелігенції для пропагандистських цілей за кордоном.

У ЄАК увійшли діячі С.А. Лозовський (керівник Радінформбюро) і М.М. Бородин. Письменники І.Г. Еренбург і Д.Р. Бергельсон, поети С.Я. Маршак, П.Д. Маркіш, Л.М. Квітко, кінорежисер С.М. Ейзенштейн, музиканти Д.Ф. Ойстрах, Е.Г. Гілельс, актор В.Л. Зускін, генерали Я.Г. Крейзер і А.Д. Кац, Герой Радянського Союзу командир підводного човна І.І. Фісанович, академіки А.Н. Фрумкін, П.Л. Капіца, Л.С. Штерн та ін., творець Камерного театру А.Я. Таїров, актор і головний режисер Московського державного єврейського театру Соломон Міхоелс, якому раніше відводилась роль заступника Ерліха, призначений головою ЄАК. Секретарем ЄАК став Ш. Епштейн.

7 квітня 1942 року в радянській пресі опубліковано повідомлення пр. заснування Єврейського комітету і його відозву до «євреїв всього світу» за 47 підписами. Основне завдання ЄАК – впливати на літературну діяльність і матеріальну підтримку боротьби СРСР проти Німеччини. Безпосереднє кураторство ЄАК здійснював С. Лозовський.

Комітет мав офіційну газету «Ейнікайт» («Єдність» на ідиші), що виходила три рази на місяць і поширювалась по всьому світу. Газета повідомляла інформацію про життя радянських євреїв і про хід бойових дій на фронтах.

Була організована трансляція радіопередач для євреїв США і Англії чотири рази на тиждень, налагоджено збір інформації про нацистські засідання на окупованих німцями радянських територіях.

У 1943 р. Міхоелс та Іцик Фефер в якості офіційних представників радянських євреїв відвідали і зробили семимісячне турне по США, Мексиці, Канаді та Великобританії. Для радянських збройних сил ЄАК зібрав 16 мільйонів доларів у США, 15 мільйонів у Англії і Канаді, 1 мільйон в Мексиці, 750 тисяч у британській Палестині, а також вніс іншу допомогу: машини, медичне обладнання, санітарні машини, одяг [1]. Єврейський антифашистський комітет розгорнув кампанію по збору коштів на комплектування полкового підрозділу «Радянський Біробіджан», зібравши 3 мільйони карбованців. 16 липня 1943 року газета «Правда» повідомляла: «Соломон Міхоелс та Іцик Фефер отримали повідомлення з Чикаго, що спеціальні конференція Джойнт розпочала кампанію, щоб фінансувати тисячі санітарних машин для потреб Червоної армії [2]. Діяльність ЄАК сприяла відкриттю Другого фронту.

В кінці війни керівництво комітету активно обговорювали плани організації Єврейської радянської республіки в Криму. 2 квітня 1944 року в Клонному залі Будинку Союзів відбувся третій антифашистський мітинг представників єврейського народу, де віруючі євреї вперше представлені на ньому московським раввіном Шломо Шліфером.

До кінця війни і після неї ЄАК залучили до документування подій Голокосту. Це йшло всупереч радянській політиці представлення Голокосту як злочиння проти всіх радянських громадян та невизнання геноциду євреїв.

У 1944 році ЄАК звернувся до В. Молотова і Л. Кагановича з пропозицією підтримати план створення єврейської автономії в Криму. Це стало одним з приводів для організації антисемітської кампанії СРСР в 1946-1948 роках. МДБ СРСР звинувачувало діячів ЄАК у буржуазній націоналістичній діяльності. В повоєнний час діяльність Єврейського антифашистського комітету в основному зосередилась на виданні газети «Ейнікайт», яка з лютого 1945 року стала виходити три рази на тиждень. Єврейський комітет планував видання двох книг: «Чорна книга» про нацистські звірства на окупованій території і «Червона книга» про збройну боротьбу проти нацизму. Ці публікації влада заборонила [3].

Єврейський комітет звертався до керівників партії і держави з проханням допомогти євреям СРСР, проте в більшості випадків відповіді до комітету не надходило, або стверджувалось, що такі заяви є необґрунтованими. Єдиний з керівництва держави, хто намагався допомогти єврейському населенню був Л. Берія. Так, після отримання листа від єврейського комітету про антисемітські інциденти в Україні, він доручив М. Хрущову прийняти необхідні міри допомоги по побутовому та трудовому устрою євреїв в звільнених районах.

У жовтні 1946 року МДБ СРСР звернулося до ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР із службовою запискою «Про націоналістичні прояви деяких працівників Єврейського антифашистського комітету». Після розгрому Німеччини Єврейський антифашистський комітет опублікував декларацію, в якій підкреслювалося, що під час війни «закладена основа міцної єдності» євреїв різних країн з євреями СРСР. Під час урочистого бенкету в Кремлі з приводу перемоги над нацистською Німеччиною Сталін проголосив тост за здоров'я російського народу. Виступ Сталіна став сигналом до посилення кампанії, спрямованої на придушення різних народів і в першу чергу єврейського, в якому влада вбачала провідника впливу Заходу.

У багатьох районах країни, особливо в Україні, місцева влада перешкоджала євреям у поверненні їх квартир, у влаштуванні на роботу. Ніяк не переслідувалось посилення антисемітизму. У ряді населених пунктів відбулися антиєврейські заворушення. Так, у Києві на початку 1945 року єврей старший лейтенант НКДБ жорстоко побитий двома військовими, застрелив їх, що призвело до масового побиття євреїв, з яких 5 вбито. Антисемітські настрої стали популярними серед населення і керівництва Криму, де керівники обкому партії відкрито заявляли про те, що «Крим повинен бути російським» і що євреїв не потрібно брати на роботу. Влада обмежувала прийом євреїв до вищих навчальних закладів.

Крах надій радянських євреїв на те, що перемога над фашизмом поліпшить їхнє становище, призвело з одного боку, до різкого збільшення числа охочих покинути СРСР і репатріюватися до Палестини, з іншого – створити єврейське державне утворення (на Далекому Сході чи в Криму). Тисячі радянських євреїв, в основному з Латвії, Литви, Бессарабії і України, вирвалися в 1945-1946 рр. з СРСР з допомогою організації Бріх. Центри Бріх у Львові, Вільнюсі, Ризі відправляли за фіктивними польськими документами євреїв групами за кордон на вантажівках (іноді вдаючись до допомоги контрабандистів), сприяли відшукуванню і відправці єврейських дітей, які врятувалися під час війни в монастирях і християнських родинах. У 1946 р. після арешту багатьох активістів, діяльність Бріх припинили. Так, у квітні 1947 р., Особливою нарадою при МДБ СРСР до тривалих термінів ув'язнення (7-25 років) засуджені активісти Бріх Ш. Іоффе, Я. Янна (Янkelович), Е. Задін, Е. Кроль.

У 1947-51 рр. за спроби нелегального переходу радянського кордону або сприяння таким спробам засуджені до тривалих термінів ув'язнення (як правило 10-25 років) сотні євреїв, які намагалися будь-якими способами залишити СРСР і дістатися до Єрець-Ізраель. Серед них: Ц. Бломберг, А. Банд, Я. Гольдштейн, Зелма Вінер, І. Тейтельбойм, Х. Левін, Рахель Рабинович, А. Райхман, М. Штейн, Б. Шіланській та багато інших.

Намагання єврейського антифашистського комітету звернути увагу влади на важке

становище і дискримінацію євреїв викликала ланцюг антиєврейських дій. Перший удар нанесли по керівнику Радінформбюро А. Лозовському, якому підпорядковувався антифашистський комітет. У жовтні 1945 р. керівник управління пропаганди ЦК Г. Александров звинуватив його в тому, що статті, поширювані Інформбюро, написані «недостатньо кваліфікованими чи маловідомими авторами», що «соромляться ставити підписи під статтями». В 1946 році посилювалися напади центральної влади на Єврейський антифашистський комітет. А 1 серпня 1946 року всі антифашистські комітети виведені з підпорядкування Радінформбюро і підпорядковані відділу зовнішніх зносин ЦК. В цей час створено комісію з працівників ЦК і держбезпеки, що підготувала довідку, в якій стверджувалось, що Комітет перетворився на «комісаріат у єврейських справах» і «має намір ставити перед урядом СРСР навіть питання території» [4].

Комісія звинуватила антиєврейський комітет у співчутті «сіоністській ідеї створення єврейської держави у Палестині», «ідеї масового переселення євреїв до Палестини». Працівників комітету назвали провідниками політики американського імперіалізму. Комісія рекомендувала закрити антифашистський єврейський комітет і його газету у зв'язку із завершенням завдань, що стояли перед ним. В той же час Сталін вважав, що ще не час розпочинати широку антиєврейську кампанію, враховуючи напружену міжнародну обстановку на Близькому Сході: він хотів використати боротьбу євреїв Палестини проти Великобританії, перетворивши майбутню єврейську державу під свій вплив. Й. Сталін вирішив поки не закрити антиєврейський комітет, повернути йому 2 лютого 1947 р. архів і дозволили продовжувати роботу. В кінці 1947 року антисемітизм Й. Сталіна посилювався і він став схилитися до думки розпустити антифашистський комітет, провести широку хвилю арештів серед представників єврейської інтелігенції і громадських рухів.

Міністром держбезпеки В. Абакумовим розроблений спеціальний сценарій сіоністської змови. На роль головної фігури обрано І. Гольдштейна, старшого наукового співробітника Інституту економіки Академії наук СРСР, заарештованого в грудні 1947 р. В кінці 1947 – на початку 1948 рр. заарештовані родичі Н. Алілуєвої, а також їх знайомі: Л. Шатуловська, професор фізики Л. Туперман, спеціаліст по радіолокації генерал-майор Г. Чир. Під час допитів Гольдштейна і З.Гринберга, старшого наукового співробітника Інституту світової літератури АН СРСР здійснювалось катування. Під час катування, Гольдштейна змусили дати свідчення про «сіоністську діяльність» Міхоелса і про те, що він проявив підвищений інтерес до особистого життя Й. Сталіна. Учасники змови отримали різні строки, Л. Шатуловська і Л. Туперман по 25 років. За наказом Сталіна 13 січня 1948 року Ш. Міхоелса [5].

На початку 1948 року доля антифашистського комітету ще не була до кінця вирішена. В цей час міністерство державної безпеки займалося фабрикацією справ про американо-сіоністський шпигунський центр в Радянському Союзі, створений під прикриттям Єврейського антифашистського комітету. На роль головного змовника висунули А. Лозовського, щоб скомпрометувати його. Заарештували деяких співробітників Радінформбюро, до яких застосували жорстоке катування. Один із заарештованих М. Бородин помер у в'язниці від катувань. Не зважаючи на мужню поведінку заарештованих, потрібні свідчення були отримані.

28 березня 1948 року В. Абакумов надіслав Й. Сталіну повідомлення, в якому стверджував: «Міністерством державної безпеки СРСР в результаті проведених численних заходів встановлено, що керівник Єврейського антифашистського комітету, будучи активним націоналістом і орієнтуючись на американців по суті проводив антирадянську націоналістичну роботу. Міхоелс та його однодумці використовували Єврейський антифашистський комітет як прикриття для антирадянської роботи. Стверджувалося, що члени Єврейського антифашистського комітету «пов'язані з єврейськими націоналістами України і Білорусії і «направляють їх антирадянську діяльність».

Проте Й. Сталін і цього разу вирішив зачекати з розгромом Єврейського антифашистського комітету і знову головною причиною стала ситуація на Близькому Сході. Проте, коли з'ясувалось, що Ізраїль не стане країною народної демократії, що радянські євреї схвально відносяться до єврейської держави й чимало мріють туди виїхати, Сталін посилює антисемітську кампанію. Один з основних ударів прийшовся на Єврейський антифашистський комітет. У травні 1948 р. Єврейський антифашистський комітет відразу ж після утворення Держави Ізраїль

направив президенту Х. Вейцману вітальну телеграму. Тисячі євреїв надсилали в Єврейський антифашистський комітет, в газету «Правда», в різні офіційні органи листи з проханням дозволити їм виїхати в Ізраїль, щоб брати участь у Війні за Незалежність. Так, 500 євреїв Жмеринки підписали лист, в якому просили дозволити всьому єврейському населенню міста виїхати в Ізраїль. Багато євреїв – офіцери Радянської армії зверталися в різні офіційні органи з пропозиціями відправити їх воювати на Близький Схід.

Генерал Д. Драгунський запропонував Єврейському антифашистському комітету домогтися дозволу на формування єврейської дивізії для відправки до Ізраїлю. Багато радянських євреїв хотіли організувати збір коштів для закупівлі зброї армії Ізраїлю і, засуджуючи Єврейський антифашистський комітет за нерішучість, пропонували замість нього створити Єврейський комітет допомоги борцям за незалежність Ізраїлю. Національні почуття прокинулися навіть у повністю асимільованих представників радянської еліти, наприклад, у Поліни Перлиної (Перл Карповська), дружини В. Молотова, Є. Ворошилової (уроджена Голда Горбман). Дружина маршала К. Ворошилова говорила своїм родичам: « Ось тепер і у нас є батьківщина». Ходили чутки про те, що всі радянські євреї отримують право на репатріацію до держави Ізраїль. Група представників єврейської молоді звернулася до І. Еренбурга з пропозицією виступити у пресі з закликом до радянських євреїв брати участь у Війні за Незалежність. Діяли різні молодіжні сіоністські групи, що ставили за мету виїзд до Ізраїлю.

Група «Ейнікайт» створена в місті Жмеринка відразу після звільнення його від німецької окупації (1944 р.). Керівниками групи були М. Співак, В. Керчман, М. Гельфонд і А. Ходорковський. М. Гельфонд став згодом видатним борцем за алію. Члени групи займалися єврейською самоосвітою. В 1945 р. вони поширили в синагозі листівки, в яких йшлося серед іншого, що «наш будинок – у Палестині». На початку 1946 р. поширювали листівки у Києві та Вінниці. Згодом члени групи роз'їхалися по різних містах для продовження навчання. У кінці 1948 р. почалися арешти членів групи в Жмеринці, Києві, Ленінграді та інших містах. Арешти тривали до березня 1949 р. Заарештовано дванадцять чоловік, з них лише дев'ять – справжніми членами групи «Ейнікайт». Після слідства, що тривало більше 5 місяців, члени групи засуджені Особливою нарадою до тривалих термінів ув'язнення (8-25 років). Перебуваючи в таборах, члени групи встановили зв'язок з сіоністами старшого покоління. Після смерті Сталіна восени 1954 р. члени групи були звільнені [6].

У Москві діяла група студентів під керівництвом М. і В. Свечінського. Діяльність групи спрямована на поширення сіоністських ідей серед студентів-євреїв і підготовку до нелегального виїзду в Ізраїль. Заарештовані в 1950 р., члени групи засуджено до 10 років ув'язнення (звільнені в 1955 р.). 17 вересня 1948 року заарештований член президії комітету Д. Гофштейн. На сторінках газети «Ейнікайте» з'являються статті, де запевняють в любові радянських євреїв до «своєї Батьківщини – Радянського Союзу». Заступник головного секретаря Г. Хейорец продовжує відправляти в ЦК доповідні про положення в Ізраїлі, остання доповідна відправлена 28 листопада 1948 р. Саме цього дня Політбюро затвердило рішення Ради Міністрів про негайний розпуск Єврейського антифашистського комітету, здійснили обшук і опечатали приміщення, також закрити газету «Ейнікайте». 25 листопада Політбюро прийняло рішення закрити видавництво «Дер Емес», набір всіх книг, що знаходилися в роботі, знищено. В період з 1948 по 1949 рік заарештовано більше 100 вчених, письменників, журналістів, артистів, державних діячів, партійних і господарських робітників, яких звинувачували в «злочинних зв'язках з Єврейським антифашистським комітетом».

За задумом виконавців сталінської волі «Справа лікарів» повинна з'єднатися зі справою Єврейського антифашистського комітету в єдиний великий політичний процес. За планами МДБ на суді слід представити Єврейський антифашистський комітет головним координуючим центром націоналістичної діяльності.

Ліквідація установ єврейської культури, арешти єврейських письменників, працівників культури проходили по всій країні. У Києві заарештовані відповідальний секретар альманаху «Дер штерн» З. Аксельрод, директор кабінету єврейської культури Е. Співак, письменник М. Талалаєвський. Закрили: єврейський музей у Вільнюсі, краєзнавчий музей у Біробіджані, історико-етнографічний музей грузинського єврейства в Тбілісі, директором якого був О. Кріхелі. У середині лютого 1949 р. припинені передачі Московського міжнародного радіо на ідиш;

почалася ліквідація єврейських театрів. Комісія ЦК партії в довідці про ГОСЕТі стверджувала: «Репертуар театру вкрай незадовільний за ідейно-художньою якістю і обмежений вузькими рамками національної тематики». У березні 1949 р. закритий Білоруський державний єврейський театр, в лютому 1949 р. закрито Московське державне єврейське театральне училище імені Ш. Міхоелса, у вересні 1949 р. – театр імені Шолом Алейхема в Чернівцях, у жовтні – Біробіджанський державний єврейський театр імені Л. Кагановича, 1 грудня закрито ГОСЕТ. В СРСР не залишилося єврейських театрів.

У 1949 р. центральна влада почала здійснювати тотальну чистку в Єврейській автономній області. Керівництво області звинувачувалося в націоналізмі, прояви якого бачили і в планах перетворення області в автономну республіку, і в планах створення єврейського університету, і в тому, що воно не виявило «націоналістичної організації, яка окопалася в редакції «Біробіджанер штерн», і навіть у тому, що був створений єврейський дитячий будинок. 25 червня 1949 р. Політбюро ухвалило рішення «Про помилки секретаря обкому Єврейської автономної області Бахмутського А.К. та голови облвиконкому Левітана М.С.», в якому разом з іншим їх звинуватили в отриманні «подачок» від Американського Біробіджанського комітету, «чим сприяли поширенню проамериканських і буржуазно-націоналістичних настроїв серед деякої частини населення області».

Керівників області зняли з роботи і виключили з партії. На початку серпня 1949 р. під керівництвом нового секретаря обкому партії П. Симонова відбулася обласна партійна конференція, обраний новий склад обкому (42 російських, 16 євреїв). У 1950-51 рр. проведені численні арешти: А. Бахмутський, М. Левітан, голова облвиконкому до 1947 р. М. Зільберштейн, редактор альманаху «Біробіджан» Х. Мальтінській і багато інших. Всі вони в 1951-52 рр. засуджені до великих термінів ув'язнення. Центральна влада вирішила розправитися не тільки з діячами єврейської культури, але і провести широку чистку серед асимільованої єврейської інтелігенції.

З цією метою в країні розгорнута ідеологічна кампанія проти «низькопоклонства перед Заходом», а після публікації 28 січня 1949 р. редакційної статті в газеті «Правда» «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», почалася кампанія боротьби проти космополітів. Кампанія супроводжувалася масовим звільненням євреїв з установ науки, культури, з редакцій газет, видавництв, майже з усіх керівних постів в народному господарстві. Багато кого зі звільнених незабаром заарештували. Влада провокувала численні доноси. Так, в лютому 1949 р. в ЦК надійшов лист від працівників Ленінградського інституту літератури (Пушкінський будинок), в якому повідомлялося про антипатріотичну групу літературознавців та філологів, до якої входили найбільші вчені країни: Б. Ейхенбаум, В. Жирмунський, М. Азадовський (1888-1954), Г. Бялий, Г. Гуковський. Всіх перерахованих в доносі звільнили, вони втратили можливість викладати, а Г. Гуковського заарештували. Навесні 1949 р. з Інституту світової літератури імені Горького були звільнені В. Кирпотине, Тамара Мотильова та інші вчені-євреї, зараховані до космополіти.

Гасло «розгромити буржуазних космополітів в кіномистецтві» дав початок кампанії проти найбільших режисерів і сценаристів. Усунені від роботи в кіно Л. Трауберг, Г. Козинцев, Є. Габрилович. Особливо жорстоко велася кампанія проти євреїв – літературних і театральних критиків. Поряд із статтями в газетах, проти космополітів зростав потік доносів. Зараховуються до космополітів всі творчі працівники-євреї і багатьох росіян. Так, головний редактор газети «Радянське мистецтво» В. Вдовиченко направив у Політбюро донос, в якому зарахував до сіоністів 83 театральних критиків-євреїв, а їх покровителем оголосив К. Симонова. Деякі партійні діячі, наприклад, редактор газети «Правда» П. Поспелов, наполягали на припиненні кампанії в газетах, так як вона набуває все більш антисемітський характер і від цього може постраждати міжнародний престиж СРСР.

Запеклим нападкам піддавалися деякі письменники, яким допомагав Й. Сталін. Перестали друкувати І. Еренбурга, а високопоставлений працівник апарату ЦК Ф. Головенченко заявив в кінці березня, що «ворог № 1» І. Еренбург викритий і заарештований. З квітня 1949 р. публічна газетна кампанія була пом'якшена. Найбільш наполегливо автори антисемітських статей і виступів В. Вдовиченко та Ф. Головенченко, зняті зі своїх постів. Але тотальна чистка євреїв посилилася. У жовтні 1950 р. ЦК здійснив тотальну перевірку різних музичних закладів країни

на предмет виявлення всіх працюючих там євреїв. У звіті «Про Московську філармонію» говорилося: «З 312 штатних працівників філармонії – 111 євреїв. З 33 керівних працівників, які організовують концерти, 17 російських, 14 євреїв». Ревізор з обуренням писали, що багатьма провінційними філармоніями також керують євреї, що в Союзі радянських композиторів «на другому місці стоять особи не основної національності Союзу РСР, а саме - 435 російських, 239 євреїв». Ряд євреїв-музикантів звільнені: музикознавець І. Лівшиц, композитор А. Веприк, М. Вайнберг та інші. За ліберальне ставлення до євреїв генерального секретаря Союзу радянських композиторів Т. Хреннікова звинувачували в м'якотілості [7].

Перевірявся національний склад працівників цирку. Виявлено, що в циркух СРСР 44 з 87 директорів, головних режисерів і головних адміністраторів були євреями. У 1949 р. знятий з посади і незабаром заарештований А. Данкман – керуючий Об'єднанням циркових колективів і атракціонів. Багатьох працівників Московського цирку звільнили.

Антисемітська кампанія кінця 1940-х – початку 1950-х рр. поєднувалася з іншими ідеологічними кампаніями, що проводилися тоді в СРСР. Так, в медичних та біологічних установах після серпневої сесії (1948 р.) Всесоюзної академії сільськогосподарських наук, закінчилася повною перемогою школи академіка Т. Лисенка і поразкою біологів-генетиків, так званих «вейсманістів-морганістів», багатьох євреїв-медиків стали виганяти з усіх медичних установ як прихильників «злочинної» школи. Особливо жорстока чистка йшла в Ленінграді. 16 липня 1949 р. рішенням Секретаріату ЦК знятий з посади директор Науково-дослідного інституту експериментальної біології АМН А. Гуревич (1874-1954). У жовтні 1949 р. заарештований директор Ленінградського науково-дослідного інституту фізичної культури Є. Зеліксон, затаврований пресою як «вейсманіст-морганіст». Чистки супроводжувалися численними доносами вчених на своїх колег-євреїв. За доносами з Ленінградського інституту експериментальної медицини звільнені професор В.Я. Александров, П. Светов, А.А. Браун, А.Д. Браун. Чистка в медичних та біологічних установах велася по всій країні. В кінці 1950 р. - початку 1951 р. звільнені євреї з Московського товариства випробувачів природи при МДУ. Велика чистка проведена в психіатричних закладах столиці, куди направлена комісія ЦК. 27 січня 1950 ЦК прийняв спеціальну постанову про подальше посилення кадрової чистки в медичних установах. У 1950 р. з міністерства охорони здоров'я СРСР звільнені всі керівники-євреї, багато з них заарештовані за участь у «великих розкраданнях і махінаціях з матеріальними цінностями». Чистка йшла в Московському стоматологічному інституті, в 2-му Медичному інституті, в Клініці лікувального харчування. У країні створилася жахлива атмосфера, в якій змогла з'явитися справа лікарів.

З початку 1949 року велися інтенсивні допити заарештованих. В них приймали участь 35 слідчих під керівництвом полковника В. Комарова – заступника начальника слідства частини МДБ СРСР. Заарештованих піддавали жорстоким допитам. Абакумов вимагав бити «смертним боєм» головного лікаря клінічної лікарні імені Боткіна, члена Президії Єврейського антифашистського комітету Б. Шимеліоновича, що відмовлявся визнати себе винним та давати свідчення. На суді Б. Шимеліонович говорив: «Я отримував на протязі місяця на добу 80-100 ударів, а всього отримав більше двох тисяч.» Його побиттям займалися вісім чоловік. Під час допитів полковник В. Комаров твердив, що євреї підлий і брудний народ, що всі євреї негідники, що всі опозиції в партії склалися з євреїв, що всі євреї СРСР настроєні проти радянської влади, що євреї хочуть знищити росіян.

Керівництво МДБ повідомляло Сталіну про успішний хід слідства. 25 березня заарештованим пред'явили обвинувачувальні висновки, фігурантами яких були 29 чоловік, в тому числі й дружина В. Молотова Поліна Жемчужина.

В березні-травня 1950 року заарештовано групу єврейських письменників Одеси, що «займалися» активною націоналістичною та шпигунською діяльністю на користь США. Це – Вайнермен Хулель – Мовша Аврум Шмулев, Другер Ірма Хаймович, Лур'є Натан Михайлович.

Знаходячись в середовищі буржуазних націоналістів, вони, на думку слідчих, приймали активну участь в організації націоналістичних зборів, під виглядом літературних вечорів і зборів в Херсоні, Одесі, де виступали зі своїми творами і промовами в націоналістичному дусі.

Проте в 1950 році процес не відбувся. Його проведенню завадила мужня поведінка заарештованих, деякі з них (А. Лозовський, І. Юзефович, В. Зускін) знайшли в собі сили після

завершення слідства відмовитися від деяких показань. Слідчі боялися, що й інші заарештовані відмовляться від своїх показань перед Військовою комісією Верховного суду СРСР. Суд не відбувся і тому, що цього процесу не хотіли деякі представники вищого керівництва партії – В. Молотов, Л. Берія, К. Ворошилов, А. Андрєєв. В результаті деякі заарештовані засуджені до різних строків ув'язнення, а журналістка, співробітник Єврейського антифашистського комітету Мір'ям Айзенштадт-Железкова і Ш. Персов до смертної кари.

19 січня 1952 року слідство поновили. Слідчі намагалися представити Єврейський антифашистський комітет в якості центру, який керував єврейськими націоналістичними організаціями в різних структурах влади, а Особлива нарада виносила обвинуваченим в зв'язках з антифашистським комітетом суворі вироки, аж до смертної кари. Слідство намагалось довести існування розгалуженої системи діяльності єврейської націоналістичної буржуазної організації в Радянському Союзі і добитися від заарештованих показань про контакти керівників Єврейського антифашистського комітету з відомими політичними діячами в тому числі з В. Молотовим та Л. Кагановичем.

13 березня 1952 р. прийнято рішення розпочати слідство по справах всіх осіб, імена яких згадувались в ході допитів по справі Єврейського антифашистського комітету. Список майбутніх підозрюваних включав 220 прізвищ – серед них І. Еренбург, В. Гросман, С. Маршак, М. Блантер, Б. Зборських, Б. Слуцький та інші.

До вересня 1952 р. слідство закінчили. З 8 травня по 18 червня проходило закрите засідання. Військові колеги Верховного суду СРСР під керівництвом генерала юстиції А. Чепцова, де розглядалася справа Єврейського антифашистського комітету без участі представників обвинувачення та захисту, без впливу свідків. Підсудних звинувачували у зв'язках з «єврейськими націоналістичними організаціями Америки», в тому, що завдяки американським єврейським націоналістам вони підняли питання про «заселення Криму євреями, про створення там єврейської республіки», в створенні «Чорної книги».

На суді підсудні трималися з небаченою в сталінську епоху мужністю. Б. Шимеліонович, А. Лозовський, Ліна Штерн, С. Брегман повністю заперечували свою вину, інші визнавали її частково: І. Фефер повністю визнав себе винним [8].

В кінці процесу всі звинувачені відмовились від своїх показань.

В липні 1952 р. А. Чепцов здійснив безпрецедентний вчинок: він перервав процес і відправив справу на дослідження. Певно він розраховував на те, що в затягуванні процесу зацікавлені В. Молотов, Л. Каганович, Л. Берія. Чепцов врахував, що організатори процесу – В. Абакумов, М. Ліхачов, В. Комаров – заарештовані.

18 липня 1952 р. Військова колегія осудила А. Лозовського, І. Фефера, І. Юзефовича, Л. Квітко, П. Мариша, Д. Бергельсона, Д. Гофштейна, В. Зускіна, Л. Гольмана, І. Вальберга, Ч. Ватенберг-Островську, С. Теумана до вищої міри покарання. Л. Штерна – до заслання на 5 років. Відносно тяжко хворого С. Брегмана вирішено розгляд справи призупинити до його повного одужання. 12 серпня вирок винесено [9].

22 листопада 1955 р. Військова колегія Верховного суду переглянула справу Єврейського антифашистського комітету «за відсутністю складу контрреволюційного злочину».

29 грудня 1988 року Комісія Політбюро ЦК КПРС розглянула матеріали, пов'язані з реабілітацією в судовому та партійному порядку осіб, що проходили по так званій «справі Єврейського антифашистського комітету». Комісія зазначила, що перевіркою даної справи в 1955 році встановлено, що справа за обвинуваченням С.А. Лозовського, І.С. Фефера та інших є сфабрикованою, а визнання обвинувачених на слідстві отримані незаконним шляхом. Слідчі працівники, які розслідували дану кримінальну справу, засуджені в 1952-1954 роках за фальсифікацію слідчих матеріалів. У 1992 році в Єрусалимі встановлено пам'ятний знак розстріляним членам ЄАК.

Бажаючи покращити тяжкий стан єврейського народу, керівництво Єврейського антифашистського комітету звернулося з листами до Й. Сталіна та В. Молотова, де проголошували «поставити питання про створення єврейської радянської республіки в одній з областей, де з політичних мотивів це можливо». Можна вважати, що подібними областями могли стати території колишніх республік німців Поволжя, або в Криму. Після цього відбулася зустріч Ш. Міхоелса, І. Фефера і Ш. Енштейна з В. Молотовим, де обговорювалося питання про

створення державної єврейської освіти на території Радянського Союзу. Молотов негативно віднісся до ідеї створення єврейської республіки в Поволжі: «Євреї народ міський, їх не можна садити на трактор». По відношенню до Криму він сказав: «Пишіть листа, ми його розглянемо».

Аналізуючи події кінця 40-х - початку 50-х років можна дійти такого висновку: боротьба з тим, що називали «безрідним космополітизмом», диктувалася іманентною смугою, відповідала природі комуністичного режиму, його прагненням довести винятково передову і прогресивну власну роль, а також слугувала ефективним засобом ізоляції «радянського народу» від зовнішнього світу. Крім того, це видавалося потрібним для мобілізації людей на подолання повоевних труднощів, для упокорення інтелігенції, яка дійсно пробувала відчутти себе частиною єдиного світу.

Цілком очевидно, що чимало аспектів теми потребують спеціальних, не заангажованих. Заснованих на вивченні архівного та фактичного матеріалу досліджень, які дозволяють відкрити складну політико-ідеологічну амальгаму згаданого періоду.

14 серпня 2002 року у Національній парламентській бібліотеці спільно з Єврейською радою України до 50-річчя розстрілу діячів культури Єврейського антифашистського комітету відбулося засідання Круглого столу та відкриття книжкової виставки «Відроджена пам'ять».

Список використаних джерел та літератури:

1. Ілля Альман. Справа Єврейського антифашистського комітету у СРСР – festival.gluz.ru/rus/press/jen.antifashist.com.html
2. Правда. – 1993. – 16 июля.
3. Костырченко Г.В. В плену у красного фараона. Политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие. – М., 1994. – С.77.
4. Правда історії. Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна ліга» у Києві (1918-1925). Збірник документів. - К., 2001. – С.121.
5. Там само. – С.181.
6. Реабилитация. Политические процессы 1930-50-х годов. – М.,1991. – С.257.
7. Там само. – С.141.
8. Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога (сборник статей). - М., 1992. – С.96.
9. Там само. – С.149.

M.M. SHYTUK

ACTIVITIES OF THE JEWISH ANTI-FASCIST COMMITTEE (1942-1948 YEARS)

The article is based on a wide range of sources analyzed the activities of the Jewish Antifascist Committee in the USSR. Highlights the repressive policies of the totalitarian regime in this national organization in the postwar years.

Keywords: *Anti-Fascist Committee, Jews, social activities, repression.*

Н.Н. ШИТЮК

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕВРЕЙСКОГО АНТИФАШИСТСКОГО КОМИТЕТА (1942-1948 гг.)

В статье на основании широкой базы источников анализируется деятельность Еврейского антифашистского комитета в СССР. Освещается репрессивная политика тоталитарного режима по отношению к этой национальной организации в послевоенные годы.

Ключевые слова: *антифашистский комитет, евреи, общественная деятельность, репрессии*